

Б.Т. МАХМЕТОВА
ҚазҰПУ-нің профессоры

АБАЙ ӨЛЕНДЕРІНІҢ ТӘРБИЕЛІК МӘНІ

Аннотация

Макалада казактың ұлы ақыны Абай өлендеріндегі табиғаттың көріністері, адамдар мен жануарлардың іс-әрекеттері, балалардың қиялына қанат бітіріп эстетикалық түрғыда қабылдай білуге үйретеді. Сондықтан да ақынның өй-пікірі мен ақыл-өсіметі әрқашан да өміршіе, мәнгілік.

Тірек сөздер: эстетикалық тәрбие, дүниетанымдық, көзқарас, ой-пікір, сұлулық, адамгершілік.

Ключевые слова: эстетическое воспитание, мировоззрение, возврение, красота, гуманность.

Қазақ ағартушылары — Шоқан Уәлихановтың, Ыбырай Алтынсариннің, Абай Құнанбаевтың эстетикалық тәрбие саласында арнайы енбектер жазып қалдырмағаны белгілі. Алайда, олар өздерінің саяси-қоғамдық, ғылыми және әдеби енбектерінде қазақ халқының эстетикалық мәдениетінің, өнерінің даму барысына аса көніл белді. Халық шығармашылығын жинап зерттеуарқылы қазақтардың эстетикалық талғам деңгейін, болмысқа деген эстетикалық көзқарасын көрсете білді, эстетикалық тәрбиеге байланысты көптеген құнды пікірлер айтты.

Қазақ ағартушыларының эстетикалық көзқарастары мен орнықты пікірлері халықтың дүниетанымдық көзқарастарымен тығыз байланыстылығы сол өздері өмір сүрген дәуірдегі тарихи жағдайлардан туындал отыр. Ол — занды құбылыс. Бұл жердегі басты мәселе ағартушылардың эстетикалық тәрбиені жан-жақты, жүйелі талдап зерттеуінде емес, керісінше, мүмкіндігінше сол проблемалар жайлы сөз қозғап, өз көзқарастары мен пікірлерін айтып тұжырымдауда жатыр.

Ұлы Абай балалар мен жеткіншектерге эстетикалық тәрбие беруде халық мұрасының тәрбиелік күшін-жоғары бағалаған. Ол эстетикалық тәрбие саласында арнайы енбек қалдырмағанымен, өзінің өлеңдері мен қара сөздеріне халықтың мақал-мәтедерін, нақыл сөздерін салт-дәстүрлерін орынды пайдалану арқылы балалар мен жеткіншектердің болмысқа деген эстетикалық-көзқарасының, талғамының, сезімінің қалыптасуына ықпал етті.

Абайда Шоқан, Ыбырай сияқты халықтық педагогика бұлағына, әжесі Зере мен анасы Ұлжаннан, ауыл адамдарынан дастан, аныз-ертеғілерді, өлең-жырларды, мақал-мәтедер мен жұмбақ-жанылтпаштарды естіп, бойына сініріп, атақты әнші-куйшілердің, жыршы-термешілердің өнерін, ақындар айтысын қызықтап өсті.

Абайдың осылай ауыз-әдебиеті үлгілерін жақсы менгеруі оның дүниетанымдық көзқарасының қалыптасуына, ақындық өнермен айналысуына үлкен септігін тигізгені белгілі. Сондықтанда Абайды «жұмбақ жан» деп атап, оның шығармашылығына құнды енбек арнаған Т.Әлімқұловтың: «Өзінің кім екенін білген Абай тоғыз жолдың торабында өнерді, оның ішінде поэзияны таңдады. Поэзияның табиғатын жітік білген ақын жомарттық жасайтын жерде жомарт та, сарандық жас айтын жерде саран. Ол кейде төкпе, кейде бұкпе. Кейде сыршыл, кейде суретшіл. Кейде інкөр, кейде торыққыш . Кейде әсершіл, кейде байқампаз. Кейде ойшыл, кейде ақылгөй. Осының бәрі оның байырғы болмысның, табиғи, дарының үстіне оның мұратының мақсатының, мұддесінің кендігінен туған қасиеттер еді» - деуін нағыз әділ баға деп білуіміз керек. Сондай-ақ Абай халық мұрасының тәрбиелік мәнін жақсы түсініп, оны жинауға да аянбай ат салысқан. Мәселен, ол ел ішінен қол өнер бұйымдарын жинастырып Семей музейіне тапсыртады, манайындағы ақын – жыршыларға халық арасына кең тараган жырларды қайта жырлауды, оларды хатқа түсіруді жүктейді».

Халықтың ауызекі шығармашылығын Абай өзінің педагогикалық идеяларын таратуда әсіресе, адамгершілік –эстетикалық тәрбиеесін жүзеге асыруда қажетті құрал ретінде пайдаланады.

Балалар мен жастардың әсемдікке, сұлулыққа деген көзқарасын қалыптастыруда Абай өлендерінің рөлі ерекше. «Қуатты ойдан бас құрап, еркеленіп шығар сөз» деп ұлы ақынның өзі айтқанындағы, оның өлеңдері туғай жердің сұлу табиғаты, қазақ ауылшының көріністері, адамдардың көніл-күйі сан алуан сезімдерімен ұласып музыка үніндей естіледі. Мұндай суреттемелер «Жаз», «Күз», «Жазғытұрым», «Желсіз тұнде жарық ай» т. б; өлеңдеріпде ерекше әсерлі көрсетілген. Абай қазақ ауылшының көшіп қонған көрінісін «Жаз» деген өлеңінде былай деп шебер суреттейді.

Жаздықун шілде болғанда, Қекорай шалғыр, бәйшешек Ұзарып өсіп толғанда; Құркіреп жатқан өзенге Қөшім ауыл қонғанда; Шұрқырап жатқан жылқының Шалғыннан жоны қылтылдан, Ат, айғырлар, биелер Бүйірі шығып ыңқылдан. Суда тұрып шыбындан,

Күйріғымен шылпылдан,
Арасында құлын, тай
Айала шауып бүлтүлдан;
Жогары-төмен үйрек, қаз
Үшып тұрса, сымбылдан.

Кыз, келіншек үй тігер,
Бұрала басып былқылдаң,
Ақ білегін сыйбанып,
Әзілдесіп сыйқылдаң'.

Өлеңдегі табиғаттың әсем көрінісі, күн шұғыласы, адамдардың, жан-жануарлардың іс-әрекеттері — бәрі де балалардың қиялына қанат бітіріп, құнделікті тыныс-тіршіліктегі көріністерге көніл тоқтатып, ны эстетикалық тұрғыда қабылдай білуге үйретеді.

Абай өлеңдерінің әрбір жолынан балаларға үлгі — өнеге аларлық насиҳат белгілері көп табылады. Мәселен, жыл мезгілдері: «Қыс», «Құз», «Жазғытұрым» өлеңдерінде табиғат көріністерін суреттеуде қолданған Абайдың шешен тілі, сөздік құрамы, әсем теңеулері балалардың дүниетанымын кеңейте түседі. Абай табиғаттың қай көрінісінен болмасын әдемілікті, сұлулықты көре білуге . шақырады. Табиғаттағы 'жан-жануарлар-дын өмір-тіршілігіне зер салуга, құстардың әсем дауыстарын тыңдап, бір-бірінен айыра білуге, кең байтақ өлкенін, орман-тогайлар мен миуалы бақтардың, тау қойнауларының көріністерін қызықтай білуге үйретеді. Бұл өлеңдердің балалар үшін танымдық құндылығы осында.

Мысалға «Желсіз түнде жарық ай» деген өлеңін алайық:

Желсіз түнде жарық ай,
Сәулесі суда дірілден.
Ауылдаң жаны — терең сай,
Тасыған өзен гүрілден.
Калың ағаш жапырағы
Сыбырласып өзді-өзі,
Көрінбей жердің топырағы,
Күлпірган жасыл жер жүзі.

Мұндағы табиғат көрінісі суреттемесінің нақтылығы, мәселен, Абайдың түн мезгіліндегі көл бетіне түскен ай сәулесінің дірілден көрінуін, ағаш жапырағының өзді-өзімен сыбырласуын сипаттауы, жастарға ерекше бір әсер беріп, лирикалық сезімге бөлейді, туған жер табиғатына деген мақтаныш сезімін тудырады.

Абай қазақ қыздарының нәзік жанын, ибалы қасиеттерін, мінезд-құлқын, жүріс-тұрысын, сұлу мүсінін, адамгершілік ар-оқждан тазалығын, бүкіл болмысын тамаша бір теңеулермен әсерлі жырлап, олардың мәртебесін көтеріп, жүрек сезімін өлеңге қосты.

Қакталған ақ күмістей кең мандайты,
Аласы аз қара көзден нұр жайнайды.
Жіңішке қара қасы сызып қойған
Бір жана үқсатамын туған айды
Мандайдан тұра түскен қырлы мұрын,
Ақпа жұз, ал қызыл бет тіл байтайды...

Осылайша әдемі кейіптеумен бірге :

Бұлардың кейбірінің мінездері,
Ешінәрсе көрмегенсіп бұртақтаған.
Кейбір жайдары ашық болмайын деп,
Орынсыз адамдармен жыртақтаған — -

Деп, қызы-келіншектерге мұндаі одағай мінездің әркімге ұнай бермейтінін ескертуді есте ұмытпайды.

Абай өз өлеңдерінде халықтың дәстүрін еркін арқау етеді. Мысалы- «Жігіт сөзі» мен «Қыз. сөзі» деген айтыс өлеңдерінде ақын небір «шебер теңеулерді табады және тапқанда қазақ „халқының өз тірлігіндегі, өз табиғатындағы болмыстан мысалдар алады» . Жоқтау өлеңдерінде де есқі халық поэзиясындағы жоқтауларды үлгі тұтса, ауыз әдебиетінде ертеден жырланып келген жорық пен ғашықтық тақырыбына қатысты екі сюжетті пайдаланады. Әрі оған жана сипаттама беріп, гуманистік, ағартушылық көзқараста баяндайды. Сөйтіп жастарды өз елінің бай мұрасын танып-білуге көмектеседі.

«Сөз өнері - дерптен тен» деп кесек түйін жасаған сөз, тіл өнерін жоғары бағалаған Абай жастарға жыршылық, ақындық табиғи дарын, таланттың ісі, тапқырлықтың белгісі деп, өлеңге талап, талғам қажет екенін атап айтады.

Өлең — сөздің патшасы, сөз — сарасы,
Киыннан қыстырыар ер данасы.
Тілге женіл, жүрекке жылы тиіп,
Теп-теріс жұмыр келсін айналасы.
Бетен сөзбен былғанса сөз арасы,
Ол — ақынның білімсіз бейшарасы'.

'Сөйтіп ол өз халқының өмірін, тұрмыс-тіршілігін, тілек-арманын өлеңмен өрнектеп қана қоймай, әнге қосты, музика тілімен ескілікті, көртартпа көзқарасты сынап, жақсыны дәріптеді, жастарды өнер-білімді менгеруге шақырды.

Мен жазбаймыш өлеңді ермек үшін,
Жоқ-барды, ертегін термек үшін.

Кокірегі сезімді, тілі орамды,
Жаздым үлті жастарға бермек үшін...
Мақсатым — тіл ұстартып, өнер шашпақ,
Наданың көзін жойып, көңілін ашпақ...
Үлті алсын даймін ойлы жас жігіттер,

Думан-сауық ойда жоқ әуел баста-ақ, — деп, Абай өзінің мақсатын, ішкі-жан сырын, ешбір бүкпесіз жайып салады.

Абай эстетикалық тәрбиенің құралы ретінде халық музыкасының маңызына да тоқталады. Қазақтардың жарық дүниеге келгеннеи өмірінің сонына дейінгі әнге, өлеңге, музыкаға деген көзқарасын, солардың ықпалы-мен қалыптасатын эстетикалық сезімін былай деп көрсетеді.

Біреудің кісісі өлсе, қаралы — ол,
Қаза көрген жүргігі жаралы — ол,
Көзінің жасын тымай жылап жүріп,
Зарланып неге әнге салады ол?

Абай осылайша әнші жастардың эстетикалық көз-қарасы мен талғамының қалыптасуына ықпал етумен бірге, олардың көмегімен қазақ даласына өзінің өлеңдерін де қолма-қол таратып отырған. Тамылжытып салған ән ұйықтап жатқан жүректі тербелетіп оятады, көнілдегі мұнды таратып, жас балаша уатады- керемет бір ләззатқа бөлейді, дегенмен:

Адам аз мұны біліп ән саларлық, Тындаушы да аз, ол әннен бәhra аларлық.
немесе, Әннің де естісі бар, есері бар, Тындаушының құлағын кесері бар,- деп әннің мақамын асқан бір әсерлілікпен қабылдай білу тындаушының музыкалық қабілеттілігіне,, дарындылығына, сондай-ақ әннің мазмұнына байланысты екенін ескертеді.

Абайдың қара сөздері, өлеңдері мен әндері балалар мен жастарды «Өткірдің жүзі, кестеніп бізі» салған ою-өрнектер тәрізді өзінің көркемдігімен, бояуының қанықтылығымен қызықтырады, әрқылы ойға жетелейді, әсемдік сезімге бөлейді, көңілін сергітеді. Өлеңдері, қара сөздерге әпитеттер, тенеулер, әсрелеулер, көріктеулер, мақал-мәтелдер, соны тіркестер өзіне тәнті етеді, дүнистанымдық, адамгершілік, эстетикалық көз-қарастың дұрыс қалыптасуына бағыт- бағдар береді. Халықтың ауызекі шығармашылығын құнделікті өмір тәжірибесінде орынды пайдалану, оның мазмұнына бойлап қарau қажеттігін еске салады.

Абайдың музыкасын терен түсіну талғамды — музыканың көркемдік қуатын түсіну қабілетін қалыптастырып, оның музыкалық шығармаларындағы айтылған ойлар мен сезімді, .«Әннің де естісі бар, есері бар» деп, ұлы ақынның өзі айтқандай, музыканы жүрекпен сезіне қабылдай білуге дағыландырады.

Түптеп келгенде, Абай шығармалары заман өзгерістерінің қай кезеңдерінде болмасын өзінің құндылығын, тәрбиелік мәнін жойған емес және жоймайды да.

Осы жоғарыда айтылғандардың бәрі ғұлама ағартушы идеясының, ой-пікірі мен ақыл-өсиетінің өміршешендігін, жаңашылдығын көрсетеді. Олар әсіресе бүтінгі таңда, қоғамның жаңаруы, демократиялануы процесінде, еліміздің егемендік алыш, тарих қайта құралып, жатқан кезде жеткіншек ұрпақтың адамгершілік касиеттерін, эстетикалық талғамын қалыптастыруда маңызды рөл атқара түсуге тиіс.